

Türk Kitap Sanatları: Problemler, Öneriler

Bahattin YAMAN

Prof. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi Ve Sanatları Bölümü, Isparta
Türkiye

ORCID: orcid.org/0000-0002-5446-6899, Email: bahattinyaman@sdu.edu.tr

Makale Bilgileri	ÖZ
Makale Geçmişi Geliş: 25.08.2021 Kabul: 26.09.2021 Yayın: 31.12.2021 Anahtar Kelimeler: Hat, Tezhip, Minyatür, Ebru, Bezeme.	Gerek Kur'an-ı Kerim, gerekse farklı konularda özenli kitaplar hazırlanmasıyla bugün kitap sanatları olarak bilinen orta ve üst seviye yazmalarda uygulanan sanatlar ortaya çıkmış ve gelişmiştir. Kitap sanatları adı üstünde bir kitap üzerinde uygulanan sanatlardır. Sanat tarihi araştırmalarında Türk kitap sanatları denildiğinde ise özgün bir yazma eser üzerinde görülen ya da uygulanan sanatlar kastedilmektedir. Bu sanatlar hat sanatı, tezhip sanatı, tasvir yani minyatür sanatı, ebru sanatı, cilt sanatı katı' sanatı şeklinde sıralanabilir. Kendi aralarında özel kaidelere bağlı usul ve terkiplerle hazırlanan malzemeler yine bu usul ve kaidelerle oluşturulan istif ve kompozisyonlarla birleşip nakkaş ve müzehhiplerin eliyle nefes sanat eserlerine dönüşürler. Çağın ilerlemesiyle yaşanan global adaptasyon sorunu dünyada her alanda olduğu gibi sanat dallarında da kendini göstermektedir. Örneğin harf inkılabı ile hat sanatının veya matbaanın kullanıma başlanması ile tüm kitap sanatları dallarının yaşadığı farklılıklar gibi. Bu çalışmada Türk Kitap Sanatları hakkında kısaca bilgiler verildikten sonra günümüz teknolojik düzen ve gereksinimlere uygun olarak güncelleme veya yapılması gerekenler hakkında öneriler verilecektir.

Turkish Book Arts: Problems, Suggestions

Article Info	ABSTRACT
Article History Received: 25.08.2021 Accepted: 26.09.2021 Published: 31.12.2021 Keywords: Calligraphy, Illumination, Miniature Marbling, Decoration.	With the preparation of both the Qur'an and careful books on different subjects, the arts applied in middle and upper level manuscripts, known today as book arts, emerged and developed. The arts of the book are the works of art practiced on a book. Art and history researchers describe the Turkish book arts as being seen or practiced on a novel writing work. These include calligraphy, illustration, and miniature, paper marbling, and grain art. Materials prepared in accordance with special principles and procedures are combined with stacks and compositions created using these methods and bases to transform into exquisite works of art by the hands of nakkas and museum owners. As in all other areas around the world, the problem of global adaptation is manifested in the arts. For example, there are differences between the reformation of letters and the introduction of calligraphy or printing house and all types of book arts. In this study, after briefly providing information about the Turkish Arts of the Book, recommendations will be provided on updates or do's in line with today's technological order and requirements.

Atf/Citation:

Yaman B. (2021). Türk Kitap Sanatları: Problemler Öneriler *Nigarhane Dergisi*, 1, 1-6.

"This article is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) (CC BY-NC 4.0)"

TÜRK KİTAP SANATLARI: PROBLEMLER, ÖNERİLER

Günümüzde, gelişen teknoloji sayesinde kitap basımı çok daha kolay hale gelmiş, kitaba ulaşma maliyeti geçmiş dönemlere göre oldukça düşmüştür. Matbaanın kullanımından önce özenli bir kitap yani yazma bir eser, bir ekip sayesinde ciddi emek harcanarak meydana geliyor, her bir sayfası, her bir unsuru titizlikle hazırlanıyordu. Bu bakımdan özellikle önemli kişiler için hazırlanan yazma eserlerde farklı gruplardaki sanatkarlar görev alıyor, kitap sadece bilgiyi aktaran araç olmaktan çıkıp sanat eseri haline geliyordu. Sözelimi padişaha takdim edilecek bir kitap hazırlamak için yazarı, hattatı nakkaşı önce bir araya gelip kitabın nasıl hazırlanacağına, nerelerinde ne tür tasvir ya da nakışlar yapılacağına karar veriyorlardı. Örneğin III. Mehmed' in Eğri kalesini fethi ile ilgili kitap yazılacağında yazar Talikizade, Talikizadenin yazacağı metni temize çekecek yani estetik bir yazı ile yazacak Hattat ve bu eserdeki tasvirleri yapacak olan Nakkaş Hasan biraraya gelmiş ve yapacakları işleri kararlaştırmışlardır. Hatta hazırladıkları esere bu toplantının tasvirini de koymuşlardır.

Kitabın temelini oluşturan yazının geçmişi binlerce yıl öncesine gitse de, ağırlıklı olarak bilgiyi aktarma aracı olarak kullanılmış, estetik unsur olarak kullanımı yaygınlaşmamıştır. Dünyada yazının estetik unsur olarak kullanımı çok oldukça sınırlıdır. Bilgiyi aktarma yanında estetik unsur olarak da kullanılan birkaç alfabe vardır. Çin, Japon alfabesi gibi bazı alfabeler estetik unsur olarak kullanılsa da Arap Alfabesi kadar yaygın ve güçlü değildir. Dünya'da en yaygın kullanılan alfabe olmasına karşın, Latin alfabesinin iestetik unsur olarak kullanımı yok denecek kadar azdır. Arap alfabesi, estetik unsur olarak kullanılmasını Kur'an-ı Kerim'e bağlıdır. Başlangıçta sadece bilgi aktarma aracı olarak kullanılan alfabe İslam'ın gelişinden sonra Mushaf'ların yazılması, sonrasında da İslam'ın kutsal kitabını daha özenli ve güzel yazma gayretleri sonucu Arap alfabesi ile yazma sanat haline dönüşmüştür. Asıl olan içeriği, yani aktardığı bilgi olsa da yine de değerli eserlerde estetikten de ödün verilmemiştir. Yazı, yani hat kitabın asıl metnini oluşturur. Diğer sanatlar, metni, yani hattı daha da güzelleştirmek amacıyla kullanılır. Asıl olan metindir yani hattır, diğerleri ona yardımcıdır. Özellikle matbaanın yaygın olarak kullanımına kadar hat sanatı sürekli gelişmiş ve diğer kitap sanatlarının da gelişmesine vesile olmuştur.

Türk kitap sanatlarının ana malzemesine oluşturan kâğıdın ham olarak kullanılmadığı görülmektedir. İyi bir eser için kâğıt ham olarak üretildikten sonra mutlaka işlemlerden geçmesi gerekmektedir. Öncelikle kâğıdın gözü yormaması için badem yaprağı, nar goncası, ya da yaprağı gibi meyve ya da bitki yaprakları kaynatılarak kâğıda sürülmesi ya da kâğıdın renkli suya batırılması gerekir. İstenilen rengi alan kâğıdın yüzeyinin pürüzsüz hale gelmesi ve kalemin daha rahat kayması için yüzeyinin aharlanması yani cilalanması gerekir. Bu işlem için farklı malzemeler kullanılsa da genellikle nişasta ya da yumurta akı kullanılmıştır. Kâğıt aharlanıp, yani cilalanıp kurutulduktan sonra sıra parlatmaya yani mührelemeye gelmiştir. Mührelemek kâğıtların yüzeyi daha parlak daha kaygan daha düz hale gelmiştir. Bu şekilde hazırlanan kâğıda kamyş kalemlerle yazıldığında daha rahat yazılır ve yüzeyi yapışkan madde ile dolduğundan mürekkep kâğıdın içine işlemez. Bu da istendiği takdirde yazı ya da resmin silinmesine veyahut yapılan hatanın tashihine imkân verir.

Yazı malzemesi olan mürekkep için de özel esnaflar vardır. Seyahatnamede geçen esnafları incelediğimizde is üreten ile mürekkep yapan esnafların farklı olduğunu görmekteyiz. Yazmalardaki tarifleri incelediğimizde çok farklı mürekkep çeşitlerinin olduğunu görmekteyiz. En yaygın kullanılanı siyah is mürekkebidir. Bazen içine 3-5 malzeme katılırken bazen de 10-15 çeşit malzeme katılmıştır. İs mürekkep tariflerinde mutlaka is, saf su ve Arap zamkı kullanılmıştır. Bu ana malzemeler yanında gerek yazının güzel kokması için gül yağı gibi esanslar, gerekse kitap kurdunun yazıya zarar vermemesi için ebuçehil karpuzu gibi zehirli malzemeler de ilave edilmiştir. İs mürekkebinin en büyük artısı güneş ışığına karşı oldukça dayanıklı olmasıdır.

Medeniyetlerin yazı aracı aracı olarak farklı malzemeleri kullandığını görmekteyiz. Sümerler ve Hititler yazı aleti olarak çivi, Çin ve Japonlar fırça, batı medeniyeti kuş tüyü kullanırken İslam medeniyetinde kamyş kullanılmıştır. İslam medeniyetinde yazının büyüklüğü ile kamyş kalemin genişliği arasında sapmaz bir oran vardır. Bu nedenle büyük yazılar

ahşaptan geniş ağızla kalemler yapılmıştır.

Cilt kitabın kapaklarının yıpranmasını önleyen koruyucu bir yapıdır. Cilt Arapça bir kelime olup deri ve kap anlamına gelir. Cilt sanatı, koruma amacıyla kitabın dış kısmına mukavva, deri ve kumaş gibi malzemeler kullanılarak uygulanır. Kitabın kapı muhafazası olan ciltlerin bu işe en uygun olan deriden yapılması bu isimle anılmasına sebebiyet vermiştir. Deri kitap kaplarında, üzerine bezeme işlenmeye en müsait olan koyun, keçi ve ceylan derisi tercih edilmiş bu malzemelerinde uygunlukları doğrultusunda tıpkı kitabın içi gibi tezyin edilmiştir. Ciltlerde üst ve alt kapaklar, kitap sırtı, kitabın önünü muhafaza eden genellikle uç kısım üçgen şeklinde olan mıklep, kapağın ön tarafı Sertab, ön kapak, arka kapak ve sırt kısımları bulunmaktadır. Bunların dışında cildi yıpranmalardan koruyan cildbent ve kitabın yapraklarını tutan bağ örgüsü olan şiraze kısmı da yazma eserin bölümleri olarak sınıflandırılabilir. Malzemelerine göre deri, kumaş, ebrulu ve murassa (mücevherli), lake gibi isimler alan ciltler tezyinat tekniklerine göre şemseli, zilbahar, yekşah, zerduz, çarkûşe gibi isimlerle anılırlar. (ARITAN, 1993)

Kitap sanatların arasında yer alan ebru sanatı, genellikle yazma eserlerde cilt kapağı ile kitabın ana bölümünü birbirine bağlayan, yan kâğıdı da denilen kâğıda ve cilt kapağına uygulanır. Ayrıca cilt kapağının dışında da uygulanmıştır. Başlangıçta ağırlıklı olarak kitap sanatı olarak görülen ebru sanatı daha sonraki süreçte hat levhalarında ve müstakil olarak da kullanılmaya başlanmıştır.

Özellikle Mushaflarda yani Kur'an yazmalarında yoğun olarak kullanılan kitap sanatlarından biri de tezhip sanatıdır. Yazma eserlerde genel olarak zahriye sayfaları, serlevhalar, surebaşları, hatime sayfaları ve ayet aralarında bulunan durak denilen yerlerde görmektediriz. (BAYSAL, 2010) Bunun yanı sıra levhalarda, kıt'alarda, ferman ve tuğralarda da tezhip sanatının kullanım alanlarında yer almaktadır. Tezhip sanatının en önemli özelliği üsluplaştırma, stilize kaynaklı olmasıdır. Daha çok bitkisel kaynaklı motiflerin üsluplaştırılarak kullanıldığı tezhip sanatında tabiatın birebir kopya görülmez. Sınırlar nettir ve özellikle önemli kişiler için hazırlanan yazmalarda yoğun olarak altın kullanımından dolayı "altınlamak" manasına gelen tezhip terimi kullanılmıştır.

Eski adıyla tasvir, günümüz adıyla minyatür sanatı, genellikle konunun daha kolay anlaşılmasını sağlayan, dönemin yaşam tarzını gelenek ve göreneklerini aktaran önemli bir Türk kitap sanatıdır. Diğer sanatlar Kur'an yazmalarında uygulanmış olsa da, figür içermesinden dolayı tasvir sanatının Mushaflar dışındaki yazmalarda uygulandığını görmektediriz. İslam resim sanatı olarak bilinen tasvirin batı sanatından en önemli farkı metne bağlı olmasıdır. Bu nedenle musavvir, resmini mümkün olduğunca metindeki anlatıma göre şekillendirmektedir. Hâlbuki batı resminde ressam, resmini kendi estetik anlayışına göre şekillendirmektedir.

Her medeniyetin resim anlayışında farklı özellikler ön plana çıktığı gibi tasvir sanatının da kendine has özellikleri vardır. Üslup olarak batı resmi geçmişte daha realist anlayışa sahip olurken, İslam resmi daha stilizedir. Bu İslam'ın tasvir anlayışından ziyade Mısır resminden Japon resmine kadar genelde doğu resim anlayışından kaynaklanmaktadır. İslam dininde resim yasak olduğu için İslam medeniyetinde resim gelişmemiştir anlayışı çok da doğru bir düşünce değildir. İslam medeniyetinde resim tabi ki batı medeniyetindeki gibi yaygın olmamıştır. Sadece Hristiyanlığı temsil eden batı medeniyetinde değil, Hindu ve Budist kültürde de resim ve heykel sanatı çok gelişmiştir. Çünkü resim ve heykel Hristiyan, Budist ve Hindu kültürlerinde ibadetin bir parçası olarak görüldüğünden doğal olarak gelişecektir. Batıda başlangıçta kiliselerde ikonalar şeklinde karşımıza çıkan resim sanatı daha sonra estetik unsura dönüştürülmüştür. İslam medeniyetinde ise ibadet mekânlarında içinde figür olan resimler uygun görülmediğinden büyük boyutta resim anlayışı gelişmemiş, kitap resmi çerçevesinde devam etmiştir

Yazma eserlerde nadir de olsa katı' sanatı da görülür. Renkli kâğıtlarla yazı ya da şekil oluşturma biçimi olan katı' sanatı (ÇAĞMAN, 2002) kitabın bazen metini yazmada bazen de tezyin etmede uygulanır. Ancak diğer kitap sanatlarındaki yaygın kullanım katı' sanatında görülmez; sınırlı sayıda yazmada kullanımı söz konusudur.

Osmanlı Medeniyetine matbaanın, Batı medeniyetinden yüzlerce yıl sonra gelmesi kitap sanatlarının uzun süre devamını ve gelişimini sağlamıştır. Özellikle Süleymaniye kütüphanesinin yazma eser bakımından dünyanın en zengin kütüphanesi olarak kabul edilmesini matbaanın geç gelişine bağlamak gerekir. Batı'nın bilgiyi, yazma eser yerine matbu eserlerle yaymasına karşılık Osmanlı hâlâ yazma eserle yaymaya çalışmıştır. Tabii sonuç olarak da batıda yazma eser sanatları önemini kaybederken bizde ise gelişerek devam etmiştir.

Matbaanın, Osmanlı medeniyetinde, özellikle 19. yüzyılda yaygın olarak kullanılmaya başlanması kitap sanatlarına doğal olarak olumsuz etki yapmıştır. Saray, yani yönetim kitap sanatlarına destek ya da destekleyici olmayı da 18. yüzyılın sonunda bırakmıştır. İçinde hattat, nakkaş, mücellid, mürekkepeçi gibi kitap sanatları ile ilgili grubun bulunduğu ehl-i hıref teşkilatı 1790 lı yıllarda lağvedilmiştir. Yönetim de desteğini çekince kitap sanatları bir anlamda kaderine terkedilmiştir.

Kitap sanatlarında dönüşüm aslında 19. yüzyıldan önce başlamış, her bir sanat, başlı başına müstakil sanatlar haline gelme çabasına girmiştir. Hat aslında bilgiyi aktarma aracı olarak kitap yazımında kullanımı esastır. Buna karşılık hatta hilye, levha gibi estetik uygulamalar 18. hatta daha erken tarihlerde görülmeye başlamıştır. Tasvir sanatında da kitaba yapılan resimler yanında tek sayfalık resimlere de başlanmıştır. Yani bilgiyi estetik bir şekilde aktarma aracı olan sanatlar başlı başına müstakil, bağımsız sanatlar haline gelmeye başlaması matbaanın öncesine denk gelmektedir. Kitap sanatlarının levha ya da tablo gibi çerçeveye girmesinde belki de Avrupa'da Rönesans'tan sonra görülen resim tablolarının estetik unsur haline gelmesi en büyük etkiyi yapmıştır.

Matbaanın yaygınlaşması yanında harf devrimi de Türk kitap sanatlarının gelişimine ciddi anlamda olumsuz etki yapmıştır. Kitap sanatlarında yazı hat esastır ve bu sanatlar Arap alfabesi ile bütünleşmiştir. Hal böyle olunca kitap sanatlarımızın Latin alfabesi ile kullanımı hem estetik hem de üslup açısından bir araya gelememiştir. Harf inkılabı olmasıydı, matbaanın günümüz hayatındaki rolüne rağmen, sanatlarının daha etkin ve yaygın kullanımı söz konusu olur muydu o ayrı bir konu. Buna benzer örneği İran'da görmekteyiz. Mesela bu ülkede matbu eserler olsa da günümüzde, sınırlı da olsa şehname gibi bazı eserler hâlâ elle yazılıp resimlenip tezhiplenmektedir. Hediyelek eşyalardan günlük eşyalara kadar birçok alanda, boyut değiştirmiş olsa da, toplum tabanına kitap sanatlarının yansımaları görülmektedir.

Günümüz Türkiye'sinde kitap sanatları büyük ölçüde güzel sanatlar fakülteleri, kamu ve özel kurslar bünyesinde devam etmektedir. Tabii bu sanatların günümüz kültüründe kitap sanatı olarak devam etmesi zordur. Devam etmesi ve tabana yayılması isteniyorsa günümüz taleplerini de karşılayacak şekilde özünden çok uzaklaşmadan güncellenmesi gerekir. Bazı sanatkarlarımız klasikten uzaklaşılmasına karşı çıkarken bazı sanatlarımız ise böyle bir talep varken bu talebin karşılanması gerekir düşüncesindedir. Güncelleme kavram ile demek istediğimi bir hatıramla anlatmak istiyorum. Yurtdışında kaldığım süreçte bir gurup gence kısa süreli ebru kursu vermiştim. Ebru yaptığımı duyan, sanat eserlerine meraklı, evi çeşitli tablo ve sanat eseri ile dolu olan zengin bir Amerikalı, ebru ile ilgili bilgi edinmek için evine davet etmişti. 35x50 cm boyutunda, klasik tarzda yapılmış ebru çalışmalarından örnekler görünce "Harika bir sanat" diyerek beğenisini ifade etmişti. Devamında ise "Ancak bu şekliyle ilgi görmez. Bunları büyük mesela 1x2 m gibi boyutlarda yapmak gerekir" demişti. Çözümlerden biri bu yöntem olabilir ama her sanat için uygulanması zor.

Tasvir sanatımız için de farklı çözümler düşünülebilir. Bunun zaten bazı uygulamaların da görmekteyiz. Sözelimi İstanbul metro istasyonlarında, çini panolar üzerine geleneksel resim tarzında yapılmış çalışmalar bu uygulamalardan biri. Yine aynı şekilde Dede Korkut hikâyelerinin klasik resim tarzında canlandırılması da bu yeniliklerden biridir. Ömer Seyfettin Hikâyeleri gibi çok okunan hikâyeler resimli olarak basılırken modern tarzda yapılmış resimler yerine geleneksel tarzda yapılmış resimlerle basılması, bu tür projeler geliştirilmesi tasvir sanatımızın kaybolmasını önleyeceği gibi daha da ilgi çekici hale getirecektir. Nasıl ki bizim resim anlayışımıza benzeyen Japon resim sanatı günümüzde değerini yitirmeden devam ediyor, toplumunun her alanında kendini hissettirip bir marka haline gelebiliyorsa pekâlâ zengin bir geçmişe sahip olan Türk tasvir sanatı da, toplumun ilgisini çekecek özgü projeler geliştirildiğinde aynı değere sahip olabilir.

İlginçtir ki, harf devrimi olsa da, Türk kitap sanatları arasında diğerlerine nazaran önemini çok da kaybetmeden devam eden tek sanat dalı hat sanatıdır. Günümüzde diğer kitap sanatlarını göre daha fazla ilgi görmektedir. Bunun en önemli nedeni hat sanatının bir anlamda gelişmelere göre kendini güncelleyebilmiş olmasıdır. Daha önce asıl amacı bilgiyi estetik tarzda aktarma olan hat sanatı günümüzde estetiği ile ön plana çıkan bir sanat olmuştur. Kitap yazımından, kitap sanatından uzaklaşarak, estetik levhalar şekline dönüşmüştür.

Günümüzde kitap sanatlarımızdan hat, ebru, tasvir, katı' sanatları bağımsız olarak uygulanabilirken, tezhip henüz tek başına yaygın olarak kullanılmamakta, daha çok hatta destek sanatı olarak devam etmektedir. Geçmişte olduğu gibi bu sanatı da toplumun tabanına yaymak için farklı projeler geliştirilebilir, uzun geçmişe sahip olan bu sanatımızı gelecek nesillere daha etkin aktarılabilir.

Tabii ki kitap sanatlarında, geçmişte olduğu gibi klasikten uzaklaşıp modern yaklaşımlar da olacaktır. Nasıl ki 18. 19. Yüzyılda özellikle tezhip sanatında batı üslubu yaygın olarak kullanılmış ise, bugün de farklı üsluplar denenecektir. Bu tür yaklaşımlara şiddetle karşı çıkma yerine, değerlendirmeyi zamana ve topluma bırakmak daha uygun olacaktır. Bilinen gerçekse klasiğin hiçbir zaman değerini kaybetmeyeceğidir.

KAYNAKÇA

- Ahmet Saim Arıtan. “Ciltçilik”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. VII/551-557. İstanbul: İSAM - İslam Araştırmaları Merkezi, 1993.
- Baysal, Ali Fuat. “MUSHAF TEZYİNATININ TARİH İÇİNDEKİ GELİŞİMİ”. *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 10/3 (01 Ocak 2010), 365-386.
- Filiz Çağman. “Kati”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. XXV/32-35. Ankara: İSAM - İslam Araştırmaları Merkezi, 2002.